

КРИМИНОЛОГИЯ

УДК 343.98

ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ ТАКТИЧНОГО ПРИЙОМУ В СЛІДЧІЙ ПРАКТИЦІ

Влада ГУССВА,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри криміналістики та судової експертології
Харківського національного університету внутрішніх справ

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено визначенню сутності тактичного прийому, на підставі аналізу наукової літератури та практики органів досудового слідства. Розглянуто питання походження та реалізації тактичних прийомів. Висловлюється думка про те, що майже будь-яка слідча дія може стосуватися тактичних прийомів, але з урахуванням подальшого впровадження, створеного тактичного прийому, в межах наукового дослідження. На підставі розглянутого матеріалу, зроблено висновки, спрямовані на вдосконалення роботи слідчих підрозділів під час розслідування кримінальних проваджень.

Ключові слова: тактичний прийом, джерела формування, наукові рекомендації, слідча інтуїція, тактичні особливості.

FORMATION AND REALIZATION OF TACTICAL ADMISSION IN ADJUSTMENT PRACTICE

Vlada GUSEVA,
Candidate of Law, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Criminalistics and Forensic Exerology
of Kharkiv National University of Internal Affairs

SUMMARY

The article is devoted to the definition of the essence of tactical admission, on the basis of the analysis of scientific literature and practice of the organs of pre-trial investigation. The questions of origin and implementation of tactical methods are considered. It is suggested that practically any investigative action can also be attributed to tactical techniques, but taking into account the further introduction, created tactical admission, within the framework of scientific research. Based on the material examined, the findings are aimed at improving the work of investigating units in the investigation of criminal proceedings.

Key words: tactical reception, sources of formation, scientific recommendations, investigatory intuition, tactical peculiarities.

REZUMAT

Articolul este dedicat definiției esenței recepției tactice, pe baza analizei literaturii științifice și a practicii organelor de anchetă pre-proces. Se iau în considerare întrebări privind originea și implementarea metodelor tactice. Ideea este că practic orice acțiune de investigație poate fi atribuită și tehnicilor tactice, dar, odată cu implementarea ulterioară, a fost creată recepția tactică, în cadrul cercetării științifice. Pe baza materialului examinat, au fost făcute concluzii pentru îmbunătățirea activității unităților de investigație în investigarea procedurilor penale.

Cuvinte cheie: recepție tactică, surse de formare, recomandări științifice, intuiție investigativă, trăsături tactice.

Постановка проблеми. Рівень розкриття та розслідування кримінального провадження значною мірою залежить від тактики проведення слідчих дій, вимагає різнобічних зусиль слідчого, застосування різноманітних технічних засобів і тактичних прийомів виявлення, закріплення й вилучення слідів і речових доказів. Однак аналіз практики показує, що якість використання тактичних прийомів під час проведення слідчих дій найчастіше є низькою, що, у свою чергу, призводить до втрати цінної інформації, зниження ефективності проведення слідчих дій а, отже, до складнощів у розкритті та розслідуванні кримінальних проваджень.

Важливість питань поняття та сутності тактичного прийому обумовлена тим становищем, яке він займає в системі розділу криміналістичної тактики. Тому в практичній діяльності тактичний прийом є основним пошу-

ково-пізнавальним осередком. Труднощі дослідження сутності тактичного прийому обумовлені декількома обставинами. Насамперед різними за своєю природою є тактичні прийоми, призначення яких полягає в безпосередньому впливі на матеріальні й ідеальні об'єкти з метою отримання доказової інформації, і тактичні прийоми, що застосовуються з метою створення відповідних умов для результативної реалізації перших. Крім того, зміст тактичних прийомів не може не відображати криміналістичну сутність слідчої дії, в межах якої вказаний засіб застосовується. Так, наприклад, сутність слідчого експерименту – це досвід, змодельованої поведінки, що найчастіше може бути повторений у тих чи інших умовах; сутністю допиту є обмін інформацією тощо. Відповідно, в першому випадку слідчої дії він отримує своє вираження в прийомах проведення слідчого експерименту,

а в другому – в прийомах адресування вербальної і невербальної інформації особі.

Актуальність теми дослідження. Отже, розслідування кримінальних проваджень вимагає від працівників правоохоронних органів грамотного володіння й використання тактичних прийомів на практиці. Тому для застосування тактичних прийомів необхідно володіти всіма шляхами їх походження, пізнання та реалізації. Виконання призначення кримінального судочинства в умовах складної криміногенної обстановки в країні диктує необхідність подальших наукових досліджень, спрямованих на пошук найбільш ефективних методів розкриття й розслідування злочинів. Серед них важливе місце займають тактичні прийоми, застосовані слідчим під час підготовки й проведення слідчих дій.

Стан дослідження. Так, актуальність теоретичних досліджень щодо тактичних прийомів уявляється очевидною. Ученими в галузі криміналістики підготовлено значну кількість праць, зокрема цими питаннями займалися В.П. Бахін, О.Я. Баєв, Р.С. Белкін, А.І. Баянов, О.М. Васильєв, Л.Я. Драпкін, В.І. Комисаров, В.О. Коновалова, В.К. Лисиченко, І.М. Лузгін, В.Г. Лукашевич, Є.Д. Лук'яничков, М.В. Салтєвський, М.О. Селіванов, В.О. Образцов, Р.Л. Степанюк, В.М. Стратонов, В.Ю. Шепітько, В.І. Шиканов, с. Ю. Якушин та ін.

Мета і завдання статті полягають у визначенні сутності тактичних прийомів, що повинні розглядатися в нерозривній єдності з питаннями про їхнє походження, пізнання та реалізацію, що допоможе працівникам правоохоронних органів застосовувати їх в слідчій практиці на більш високому та якісному рівні.

Вклад основного матеріалу. Сьогодні слідчій практиці надається значення безпосередніх джерел тактичних прийомів, що визначає сутність тактичного прийому. Так, нами вбачається, що теорія і практика слідчої діяльності постійно породжує нові тактичні прийоми, які обумовлені потребами практики й новими досягненнями науки і техніки. Відповідно до цього, під тактичними прийомами треба розуміти рекомендовані криміналістикою й практикою розслідування кримінальних проваджень; рішення, що відповідають вимогам закону й моралі, а також є найбільш ефективним у конкретній ситуації способом.

Звісно, що при розгляді джерел тактичних прийомів, доречно звернутися до праць А.Ф. Коні, який відзначав, що яким би повним не був кримінально-процесуальний кодекс, який регламентує порядок провадження слідчих дій, він «не може містити в собі настанов про життєві прийоми цих дій» [1, с. 409].

Дослідники цього питання, як правило, відзначають два основних напрями в поглядах на сутність тактичного прийому. Перший полягає в розгляді тактичного прийому як наукової рекомендації. Сутність і зміст тактичного прийому вбачаються в найбільш доцільному підході до виробництва слідчої дії [2, с. 5]. Другий розглядає тактичний прийом як певний образ дії, лінію поведінки, спосіб впливу [2].

Так, О.М. Васильєв визначав тактичний прийом підґрунтям «наукової рекомендації, заснованої на спеціальних науках, розрахованої на творче її застосування й на можливість вибору того чи іншого прийому, найбільш доцільного в умовах певної слідчої ситуації» [4, с. 8]. Таке уявлення тактичного прийому має місце і в наступних його роботах. Звісно, що визначення тактичного прийому, як рекомендації, не повністю охоплює істотні джерела їх формування. Зміст (сутність) тактичного прийому полягає в тактиці його втілення, в тому, як саме за його допомогою отримати результат. У механізмі досягнення певної мети є безліч нюансів, які неможливо передбачити в теоретичних рекомендаціях. Більш того, спонтанно придуманий і застосова-

ний тактичний прийом не може бути рекомендацією, так як він імпровізований шляхом мовного або немовного впливу на об'єкт, найбільш доцільний спосіб дії в цій ситуації, в певний момент часу. Рекомендувати можна кінцеву мету, результат та окреслити напрями його досягнення.

Якщо розглядати тактичний прийом в загальному вигляді, як найбільш доцільний спосіб дії, то цілком природно, що джерелом його формування, як правило, відзначають криміналістику, психологію, логіку. Дослідники серед галузей наукового знання, які лежать в основі формування тактичних прийомів, відзначають також етику, судову медицину (зокрема судову психіатрію), математику (зокрема теорію ігор), педагогіку, статистику, віктимологію, наукову організацію праці, лінгвістику, соціологію і т.д. [5, с. 46-67].

Також відзначається, що джерелом походження тактичних прийомів може бути в деяких випадках інтуїція слідчого, яка заснована на його досвіді і знаннях, інтелектуальній здатності швидко знаходити рішення при обмеженому вихідному матеріалі. Про роль інтуїції в процесі розумової діяльності слідчого Н.Л. Гранат і А.Р. Ратінов зазначали: «Слідча інтуїція – це заснована на досвіді й знаннях інтелектуальна здатність швидко, безпосередньо знаходити рішення, творчі завдання, вона відіграє позитивну роль в знаходженні істини, збиранні доказів, найефективніших прийомів розслідування» [6, с. 24].

Ми погоджуємось із думкою В.Ю. Шепітька щодо джерел походження тактичних прийомів [7, с. 41-42], а також із Р.С. Белкіним, який уважав, що «джерелом походження тактичних прийомів можуть стати й результати криміналістичних наукових досліджень. Як не дивно, але про це джерело нерідко забувають самі криміналісти, що створює неправильне уявлення про те, що криміналістика є тільки «провідником», «каналом» проникнення досягнень інших наук у кримінальне судочинство» [9, с. 149].

Тактичні прийоми також можна формувати, безпосередньо виходячи зі слідчої або судової практики. Свого часу с. П. Мітричев відзначав, що криміналістика «займається науковим вивченням й узагальненням слідчої практики, і на підставі цього вивчення вона розробляє найбільш наукові методи й прийоми розслідування злочинів не тільки в області техніки, але і слідчої тактики» [10, с. 13]. На практику, як джерело формування тактичних прийомів, неодноразово вказувалося і в криміналістичній літературі. Так, В.П. Бахін, наприклад, вважає, що взаємозв'язок криміналістичної тактики й практики боротьби зі злочинністю проявляється в наступному: а) практика є основою пізнання і народження нових положень криміналістичної тактики; б) через свої потреби, вивчення яких є завданням криміналістики, практика впливає на вибір напрямків наукових досліджень з метою розвитку та вдосконалення практичної діяльності щодо розкриття, розслідування і запобігання злочинів; в) практика є критерієм істинності розроблених рекомендацій [11, с. 193].

Так, судово-слідча практика дозволяє накопичити необхідний емпіричний матеріал, узагальнити своєрідність застосовуваних способів дій, отримати уявлення про її прогалини й помилки, апробувати рекомендації криміналістичної теорії [7, с. 43]. Натепер криміналістична тактика переростає свій традиційний потенціал, який вимагає не тільки його поновлення, а й побудови систем тактичних прийомів, глибокого дослідження закономірностей, що лежать в основі формування останніх, а також розроблення нових прийомів і їх систем [18, с. 149].

Досліджуючи питання походження і вдосконалення тактичних прийомів, представляється за необхідне зазначити те, чому в якості тактичного прийому не може бути розглянута слідча дія? Це питання вважається, на перший погляд, не однозначним. Так, А.І. Вінберг уважав, що кри-

міналістична тактика повинна розробляти тільки такі наукові прийоми, які можуть бути використані під час проведення огляду, обшуку, допиту та інших процесуальних слідчих дій для того, щоб досягти максимального ефекту в отриманні фактичних даних про подію злочину. Однак, на його думку, «непереборної стіни між процесуальними нормами й тактичними правилами немає», бо «спільність мети, принципи законності в діяльності органів, які ведуть розслідування, необхідність охорони прав громадян зумовлюють розроблення криміналістичної тактики в повній відповідності вимогам кримінально-процесуального закону» [20, с. 79]. У свою чергу, В.І. Комісарів вважає, що «тактичний прийом слугує для втілення в життя норм закону, якщо ж він сам є нормою, то виявляється призначенням для самого себе» [15, с. 9].

На нашу думку, в цій позиції слід розглядати визнання практики як форми конструювання тактичного прийому. Такий висновок не може зменшити роль криміналістичної науки і викликати негативне ставлення у співробітників правоохоронних органів, які здійснюють розкриття та розслідування злочинів. Справа в тому, що історія вітчизняної криміналістики й аналіз сучасного стану практики впровадження її наукових досягнень свідчать про існування недооцінки правоохоронними органами, що здійснюють розслідування значущості відповідних рекомендацій. Очевидно, що питання тут не тільки в окремих випадках, коли посадовим особам «пропонуються» рекомендації або складний стиль окремих наукових публікацій, що викликає небажання знайомитися з відповідними роботами. Тут мова йде про сприйняття у свідомості правоохоронців думки про те, що сама практика дозволяє будь-якому слідчому-початківцю відшукувати в ній прийоми, засоби та методи, не вдаючись до результатів криміналістичних досліджень.

Звісно, сама криміналістика шляхом перебільшення можливості методу вивчення слідчої та судової практики, на шкоду теоретичного пошуку ефективних положень, спрямованих на осмислення закономірностей діяльності слідчого, породжує в останніх думку про достатність особистого й колективного досвіду для ефективного здійснення досудового провадження. Про те, що саме цей «метод», у разі його використання, може спричинити для криміналістики й кримінального процесу небажані наслідки, стверджують окремі автори. У своїх судженнях вони виходять з того, що в коло емпіричного дослідження залучається лише мала частина відповідної практики, яка до того ж може стосуватися злочинів, що мають високий рівень латентності [8, с. 73]. Окремі вчені відзначають, що в юридичній літературі не завжди зазначаються відмінності між тактичними прийомами, розробленими криміналістикою, і прийомами розслідування, виявленими безпосередньо практикою. Водночас підкреслюється безпідставність автоматичного включення їх в загальну систему прийомів, розроблених слідчою тактикою [13, с. 23-24].

Уже зазначалося, що призначення тактичного прийому має сприяти найбільш ефективному здійсненню слідчої дії. За такого розуміння призначення тактичного прийому немає підстав вважати, що включення його до закону веде до втрати ним свого сенсу. До В.І. Комісарова ця точка зору висловлювалася неодноразово: «Тактичні прийоми – це рекомендації, застосування яких у кожному конкретному випадку залежить від розсуду слідчого, їх не можна ототожнювати з тактичними правилами, що містяться в нормах закону і носять обов'язковий характер» [15, с. 5].

З іншого боку, спроба розрізнення тактичного прийому та тактичної рекомендації призводить до суперечливих висновків. Один із них полягає в тому, що тактичний прийом намічає лінію поведінки слідчого, хоча в криміналістиці є положення, відповідно до якого напрямком розслі-

дування визначає слідча ситуація. Уважаючи тактичний прийом способом дії, а тактичну рекомендацію – порадою; тобто доходимо до іншого неоднозначного висновку. Суть його полягає в тому, що з комплексу рекомендацій слідчий обирає одну або кілька, які він вважає найбільш сприятливими та які найбільше відповідають цій слідчій ситуації. За вищезгаданого підходу наукова цінність тактичної рекомендації стає невисокою: замість відповіді на питання, як діяти в ситуації, що склалася, пропонується вибрати ту чи іншу рекомендацію, а потім на її основі вибрати один із тактичних прийомів, що містить певний алгоритм дії. Однак, якщо припустити, що наукова рекомендація містить спосіб дії, найбільш ефективний у певній слідчій ситуації, то в цьому випадку відпадає необхідність виділення тактичного прийому й тактичної рекомендації як самостійних понять.

Проте практиці відомі випадки, коли засобами певного впливу, спробами змінити ту чи іншу ситуацію виступали конкретні слідчі (розшукові) дії: одночасні допити двох чи більше осіб, обшуки, огляди, слідчі експерименти тощо. Так, наприклад, одночасний допит двох чи більше осіб, між двома свідками, покликаний усунути наявні істотні суперечності в їхніх свідченнях, викликані сумлінною, щирою оманю одного з них.

Уважаємо, що можна розглядати тактичним прийомом проведення одночасного допиту двох чи більше осіб за участю авторитетного співучасника злочину, що дає правдиві показання, з неповнолітнім співучасником, що навмисно спотворює певні фактичні дані. Обшук, будучи примусовим вторгненням в приватне життя громадян, є слідчою дією, що стосується істотних прав й інтересів обшуканого, іноді – членів його сім'ї, теж проводиться з метою певної демонстрації, визначеного впливу. Безперечно, в цьому випадку може розглядатися демонстрація допитуваному витягів із його первісного допиту. Але й сам факт повторного спілкування також може розглядатися, як спосіб мовного або немовного впливу або як найкращий варіант дії.

Цієї точки зору дотримується В.О. Коновалова, яка зазначає, що «до прийомів установлення брехні в свідченнях підозрюваного нерідко зараховують повторний допит. Тактичний сенс його проведення полягає в тому, що підозрюваний, котрий приховує правду, може допустити істотні суперечності, «проговоритися» і тим самим довести свою винну обізнаність. У процесі допиту під впливом почуття каяття, бажання доповнити свої показання відомостями, невідомими слідчому, усвідомлюючи, що його брехня викрита, підозрюваний може змінити свідчення. У таких випадках слід зафіксувати перші свідчення, а потім змінні. Під час повторного допиту необхідно з'ясувати мотиви зміни показань. Тут тактичним прийомом, що сприяє отриманню правдивих показань, може бути «використано роз'яснення положення про те, що щире каяття є пом'якшувальною обставиною. Психологічний вплив названого прийому ефективний не тільки в такій ситуації, але й тоді, коли психічний стан допитуваного свідчить тільки про можливе бажання розповісти всю правду» [17, с. 113].

Крім того, вищевказаний автор відзначає: «Одним із таких тактичних прийомів є непрямий допит. Його сутність полягає в з'ясуванні обставин, безпосередньо не пов'язаних із предметом допиту, але які мають значення для встановлення істини. Так, прагнучи встановити факт перебування особи в певному місці, слідчий не питає підозрюваного про це безпосередньо, а з'ясовує дані, пов'язані з його зайнятістю в цей день загалом, місцями можливо відвідування, колом інтересів, пов'язаних з відвідуваннями тощо. У результаті він має в своєму розпорядженні дані, отримані непрямим шляхом, що мають для нього

першорядне значення, не показуючи при цьому своїх справжніх намірів. Основна мета слідчого під час проведення непрямого допиту – отримати в допитуваного більш широку інформацію про злочинні дії, а також про дії, що передували злочину й слідували за ним. Слідчий ставить запитання, спрямовані на отримання такої інформації, аналізує її, встановлює винну обізнаність і доходить до відповідних висновків [17, с. 116].

Виходячи з викладеного, вважаємо, що своїм формуванням тактичний прийом в основному спирається на слідчу та судову практику, на професіоналізм та досвід співробітників слідства, що покладені в основу ефективного здійснення досудового провадження. Звідси практично будь-яку слідчу дію також може бути зараховано до тактичних прийомів. У деяких випадках результати слідчих (розшукових) дій можуть трансформуватися в судові докази.

Висновки. Узагальнюючи зазначене, можна дійти до наступних висновків. Так, безпосереднім джерелом тактичних прийомів, з урахуванням їх поняття, сутності, ознак та походження, є криміналістична наука, яка закріплює свої прикладні результати у вигляді тактичних рекомендацій.

Слід визнавати істотну роль слідчої практики у формуванні тактичних прийомів, що виникають у процесі здійснення досудового провадження. Алгоритм створення криміналістичної наукою тактичного прийому може бути різним. У тому випадку, коли дослідник визнає застосований слідчим раціональний спосіб дій, що має тактичний зміст, його завданням є перевірка відповідності цього способу законності, етичності, науковим засадам. Тоді ж, коли законний і етичний спосіб дії створюється в результаті широкого наукового аналізу, остаточним завданням є перевірка раціональності нового прийому. Вона має здійснюватися в межах наукової роботи дослідника, який запропонував цей прийом, шляхом апробації результатів дослідження, засвідченої відповідним актом.

Форма подальшого впровадження створеного тактичного прийому однакова і для першого, і для другого випадків: нею є рекомендація тактичного прийому практики через передовий досвід, огляд слідчої практики тощо. Таке розуміння взаємозв'язку криміналістики та слідчої діяльності дозволить об'єднати зусилля науки й практики.

Список використаної літератури:

1. Кони А.Ф. Собрание сочинений: в 8 т. 1966-1969. Т. 1: Из записок судебного деятеля. Москва: Юрид. лит., 1966. 568 с.
2. Якушин с. Ю. Тактические приемы при расследовании преступлений. Казань, 1983. 104 с.
3. Салтевский М.В., Лукашевич В.Г. Проблемы классификации источников информации и следственных действий в криминалистической тактике. Криминалистика и судебная экспертиза. К., 1984. № 29. с. 29–36.
4. Васильев А. Н. Проблемы следственной тактики. Проблемы криминалистики: тезисы докладов науч. конф. Харьков, 1969. с. 7–10.

5. Москвин Е.О. Тактический прием. Москва: Юрлитинформ, 2006. 83 с.

6. Гранат Н.Л., Ратинов А.Р. Решение следственных задач. Волгоград: НИИРЮ ВСШ МВД СССР, 1978. 94 с.

7. Шепитько В.Ю. Теория криминалистической тактики: монография. Харьков: Гриф, 2002. 350 с.

8. Семенов А.Ю. О гипотезе в криминалистике. Сибирский юридический вестник. 2005. № 1. с. 72-74.

9. Белкин Р.С. Курс криминалистики: в 3 т. Т. 1: Общая теория криминалистики. Москва: Юрист, 1997. 521 с.

10. Митричев с. П. Задачи советской науки криминалистики. Соц. Законность. Москва: Изд-во Известия, 1951. № 6. с. 12-15.

11. Бахин В.П. Понятие, средства и принципы криминалистической тактики. Специализированный курс криминалистики (для слушателей вузов МВД СССР, обучающихся на базе среднего специального юридического образования): учебник. Киев: НИ и РЮО КВШ МВД СССР. 1987. 384 с.

12. Васильев А.Н. Тактика отдельных следственных действий. Москва: Юрид. лит., 1981. 112 с.

13. Комиссаров В.И. Научные, правовые и нравственные основы следственной тактики / под ред. А.Н. Васильева. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1980. 124 с.

14. Шепитько В.Ю. Теоретические проблемы систематизации тактических приемов в криминалистике. Харьков: Оригинал, 1995. 197 с.

15. Комиссаров В.И. Теоретические проблемы следственной тактики / под ред. А. И. Михайлова. Саратов: Изд-во ун-та, 1987. 156 с.

16. Дулов А.В., Нестеренко П.Д. Тактика следственных действий. Минск: Выш. шк., 1971. 272 с.

17. Коновалова В.Е. Допрос: тактика и психология. Харьков: СПД ФЛ Вапнярчук Н.Н., 2006. 176 с.

18. Коновалова В.Е. Криминалистическая тактика: состояние и тенденции. Актуальные проблемы уголовного процесса и криминалистики на современном этапе: Межвуз. сб. науч. тр. Одесса: Одесский ун-т, 1993. с. 147-152.

19. Коновалова В.Е., Шепитько В.Ю. Криминалистическая тактика: теории и тенденции. Харьков: Гриф, 1997. 256 с.

20. Винберг А.И. О научных основах криминалистической тактики. Правоведение. 1965. № 3. с. 78-83.

21. Стратонов В.М. Версії в практиці пізнавальної діяльності слідчого. Право і безпека. 2011. № 1. с. 174–178.

ДОВІДКА ПРО АВТОРА

Гусєва Влада Олександрівна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри криміналістики та судової експертології Харківського національного університету внутрішніх справ

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Guseva Vlada Oleksandrivna – Candidate of Law, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Criminalistics and Forensic Expertology of Kharkiv National University of Internal Affairs

vaguseva2007@ukr.net